

Jakub Lewicki*

***Konserwacja zabytków na Mazowszu
wobec nowych wyzwań i zmian teorii konserwatorskiej***

***Preservation of historical monuments in Mazovia
in the face of new challenges and changes in conservation theory***

Wprowadzenie

Mazowsze to trzeci – po województwie dolnośląskim (7803) i wielkopolskim (6631) – najbogatszy w zabytki region Polski. Znajdują się tutaj 6402 obiekty wpisane do rejestru zabytków nieruchomych [1]. Mazowsze jest też najbardziej rozległym województwem w Polsce. Dlatego na tym terenie konieczne są starannie zaplanowane działania konserwatorskie. Rolą wojewódzkiego konserwatora zabytków jest wydawanie decyzji administracyjnych na wnioski stron postępowania. Z tego powodu znacznie utrudnione jest podejmowanie samodzielnych działań konserwatorskich i inicjowanie nowych przedsięwzięć. Niemniej rozpoczęto planowe działania, przywiązując dużą wagę do ochrony najbardziej zagrożonych grup zabytków Mazowsza. Konieczne było określenie priorytetów działań konserwatorskich, które powinny być stopniowo realizowane. Inicjatywy urzędu konserwatorskiego nie mogły być chaotyczne, skoncentrowane na realizacji bieżących zadań i na wydawaniu decyzji o charakterze interwencyjnym. Planowane działania objęły całe Mazowsze, a praca Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (MWKZ) nie mogła polegać na koncentrowaniu się głównie na sprawach dotyczących Warszawy. W artykule omówiono kierunki najważniejszych działań w tej dziedzinie.

Introduction

Mazovia is the third richest region in Poland, as far as monuments are concerned, after Lower Silesia (7803) and Greater Poland (6631). There are 6402 objects entered in the register of immovable cultural monuments here [1]. Mazovia is also the vastest voivodeship in Poland. That is why carefully planned conservation actions are necessary in this area. The role of the Voivodeship Heritage Protection Office includes issuing administrative decisions upon request of the interested parties. For this reason it is much more difficult to undertake independent conservation activities and to initiate new actions. Nevertheless, realising the importance of protecting the most endangered groups of monuments in Mazovia, some planned conservation activities were commenced. It was necessary to determine priorities in conservation activities, which ought to be gradually realised. Initiatives of the Heritage Protection Office could not be chaotic or concentrated solely on carrying out current tasks and issuing decisions to intervene. Planned activities encompassed the whole Mazovia region, and the work of the Mazovia Heritage Protection Office (MWKZ) could not focus mainly on cases concerning Warsaw. The article describes the directions of the most important projects in this field.

Projects to protect and preserve health resorts

Health resorts used to constitute a very important element of Mazovia, but many of them have fallen into oblivion [2]. They used to be a natural powerbase for

* ORCID: 0000-0003-1766-659X. Wydział Nauk Historycznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie/Faculty of History, Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw.

Działania na rzecz ochrony i konserwacji miejscowości uzdrowiskowych

Miejscowości uzdrowiskowe były bardzo ważną częścią Mazowsza. Wiele z nich zostało dziś zapomnianych [2]. Stanowiły naturalne zaplecze Warszawy i jednocześnie wpływały na rzecz aktywizacji peryferyjnych obszarów Mazowsza [3]. Powstawały wzdłuż linii kolejowych i ważniejszych traktów komunikacyjnych [4]. Budowano tam liczne sanatoria i domy letniskowe projektowane przez wybitnych twórców. Wiele z nich wymaga pieczołowitej ochrony i pilnych prac konserwatorskich. Podjęto więc planowe działania. Rozpoczęto zakładanie spisów ewidencji zabytków w poszczególnych miejscowościach uzdrowiskowych, co uchroni znajdujące się tam budowle przed zniszczeniem. Prowadzi się też rozmowy z burmistrzami miejscowości uzdrowiskowych w celu wypracowania programów ochrony ich zabudowy. Rozpoczęto weryfikację stanu zabytków na tym terenie. Prawie wszystkie miejscowości są uzdrowiskami jedynie pod względem historycznym [5]. Jediną miejscowością o statusie uzdrowiska jest obecnie Konstancin-Jeziorna w granicach układu urbanistycznego wpisane do rejestru zabytków [5, s. 149–153]. W ciągu kilku ostatnich lat wykonano wiele prac remontowych przy budynkach wpisanych do rejestru zabytków lub ujętych w gminnej ewidencji zabytków [6] (il. 1). Prowadzono również działania przy obiektach będących w katastrofalnym stanie technicznym (wille Zachertówka, Zbyszek). W kilku przypadkach zostały wydane odmowy rozbiórki budynków zabytkowych. Na terenie Konstancina przeprowadzono wiele inwestycji drogowych – wymieniano nawierzchnie chodników oraz jezdni z wykorzystaniem materiałów bardziej odpowiadających zabytkowemu charakterowi miasta.

Mimo braku formalnego statusu funkcję uzdrowiska pełni Garbatka-Letnisko (pow. kozienski). Zabudowa willowa w tej miejscowości figuruje w gminnej ewidencji zabytków (13 obiektów). Stan zachowania zabudowy willowej jest regularnie monitorowany. W 2018 i 2019 r. przeprowadzono kontrolę dawnej leśniczówki (nr rej. A-1008 z 11.02.2011), a także zostały wydane wytyczne konserwatorskie odnośnie do generalnego remontu willi Marysia przy ul. Nałkowskiej 9.

W ostatnim czasie podjęto też prace remontowe przy budynku dawnego sanatorium w Rudce wybudowanego w latach 1902–1908 według projektu Karola Jankowskiego i Franciszka Lilpopy. Zespół zachował się w niezmiennym stanie. Stanowi on osiową kompozycję przestrzenną podkreśloną głównym budynkiem z leżalniami. Przeprowadzono remont i wymianę zużytych elementów więźby dachowej, kompleksowy remont wieży ciśnień i rozpoczęto rewitalizację parku krajobrazowego.

Mimo że uzdrowiska są przedmiotem zainteresowań badaczy architektury i konserwatorów od wielu lat [7], na terenie Mazowsza nie podejmowano kompleksowych działań związanych z ochroną zarówno zespołów zabudowy, jak i pojedynczych zabytków tego typu, a wykonywane prace dotyczyły tylko pojedynczych obiektów architektury uzdrowiskowej [8]. Należy też zaznaczyć,

Warsaw and, at the same time, had an impact on activating the outskirts of Mazovia [3]. They were established along the railways and main roads [4]. Numerous sanatoria and summer houses designed by eminent architects were built there. Many of those buildings require careful protection and urgent conservation treatment, so planned activities were undertaken in order to protect them. Monument registers in the particular health resorts began to be compiled, which should protect buildings located there from destruction. Talks are also conducted with mayors of health resorts in order to work out programmes to protect their buildings. Verification of the state of monuments in the area has also begun. Almost all those towns are health resorts, or spa towns, only from the historic perspective [5]. Nowadays the only town with the valid status of a spa town is Konstancin-Jeziorna, within the limits of the urban layout entered in the heritage register [5, pp. 149–153]. During the last several years, much restoration work was carried out in buildings entered in the heritage register or listed in the local monument register [6] (Fig. 1). Work was also carried out in some objects in disastrous technical condition (villas: Zachertówka, Zbyszek). In some cases permits to demolish historic buildings were refused. Numerous road investments were carried out in Konstancin – pavements and streets were replaced using materials more suitable to the historic character of the town.

Despite lacking a formal status, Garbatka-Letnisko (Kozienice County) also functions as a health resort. The villas here are entered in the local monument register (13 buildings). The state of preservation of the villas is regularly monitored. In 2018 and 2019, an inspection of the former forester's lodge (reg. no A-1008 from 11.02.2011) was carried out, and conservation guidelines were issued regarding the complete refurbishment of the villa Marysia at 9 Nałkowskiej Street.

Recently, renovation work was also commenced in the building of the former sanatorium in Rudka built in the years 1902–1908 according to the design by Karol Jankowski and Franciszek Lilpop. The complex has survived unchanged. It is an axial spatial composition highlighted by the main building with reclining rooms. The roof truss was renovated and its worn out elements were replaced, a complete refurbishment of the water tower was carried out, and the revitalisation of the landscape park was started.

Although spa towns have been the subject of interest of architecture and conservation specialists for many years [7], no complex treatment related to the protection of either building complexes or individual monuments of that type was carried out in Mazovia, and the conducted work concerned only individual objects of spa architecture [8]. It should also be mentioned that the garden-cities near Warsaw that once used to serve as health resorts are also seriously endangered; one such example can be Milanówek.

The described activities are merely beginnings of the change in the conservation policy and must be continued for many years to come in order to achieve measurable effects.

Il. 1. Konstancin-Jeziorna, zabudowa uzdrowiska,
ul. Długa 59 (1900–1910)
(fot. D. Maniakowski, 2019, ze zbiorów MWKZ)

Fig. 1. Konstancin-Jeziorna, health resort buildings,
59 Długa Street (1900–1910)
(photo by D. Maniakowski, 2019, from the MWKZ collection)

Il. 2. Otwock, pensjonat Abrama Gurewicza
przy ul. Armii Krajowej 8 (1906–1921)
(fot. A. Kozłowska, 2019, ze zbiorów MWKZ)

Fig. 2. Otwock, pension of Abram Gurewicz
at 8 Armii Krajowej Street (1906–1921)
(photo by A. Kozłowska, 2019, from the MWKZ collection)

że bardzo zagrożonymi miejscowościami są również podwarszawskie miasta ogrody pełniące niegdyś funkcje uzdrowiskowe. Przykładem chociażby Milanówek.

Opisane działania są dopiero początkiem zmiany polityki konserwatorskiej i muszą być kontynuowane przez wiele następnych lat, aby przynieść wymierne efekty.

Ochrona i promocja architektury drewnianej

Ochrona i konserwacja szkieletowej architektury drewnianej zwanej „świdermajer”

Specyfiką Mazowsza były liczne budynki drewniane wznoszone w konstrukcji szkieletowej, potocznie nazywane architekturą typu „świdermajer”. Znajdowały się one głównie wzdłuż linii kolejowej w kierunku Otwocka [9], [10]. Wiele z tych budowli odznacza się wyjątkową formą architektoniczną. Większość znajduje się w złym stanie i wymaga natychmiastowej ochrony [11]. Niezbędne jest pilne podjęcie prac konserwatorskich. Konieczne było uruchomienie specjalnych działań w tym kierunku i wypracowanie skutecznych sposobów dofinansowania. Rozpoczęto zakładanie spisów ewidencyjnych budynków wzdłuż linii otwockiej. Oprócz spotkań z miejscowymi władzami przeprowadzono też spotkania z właścicielami budynków drewnianych, namawiając ich na składanie wniosków o dofinansowanie prac remontowych i konserwatorskich. Wydawane decyzje administracyjne wskazują na konieczność zachowania tych budynków i ich oryginalnej substancji zabytkowej.

Najważniejszą inwestycją związaną z architekturą typu „świdermajer” była kontynuacja robót budowlanych i prac konserwatorskich przy pensjonacie Abrama Gurewicza przy ul. Armii Krajowej 8 w Otwocku [12] (il. 2). Objęły one remont i odbudowę budynku sanatorium na podstawie wydanych przed 2017 r. decyzji i wytycznych konserwatorskich. W bryle budynku wykorzystano maksymalną liczbę oryginalnych dekoracyjnych elementów drewnianych, które zostały zachowane.

Protection and promotion of wooden architecture

Protection and conservation of the timber framework architecture known as “Świdermajer”

Numerous wooden buildings erected using the timber-frame construction, commonly known as the “Świdermajer”-type architecture, were specific to Mazovia. They were located mainly along the railway line towards Otwock [9], [10]. Many of those buildings have unique architectural forms. Most of them are deteriorated and require immediate protection [11]. It is necessary to start conservation work as soon as possible. It was necessary to start special projects geared towards obtaining this aim and to work out effective ways of financing. Monument registers of buildings located along the Otwock railway started to be compiled. Besides meetings with local authorities, there were also meetings with owners of wooden buildings to persuade them to apply for funding for the renovation and conservation work. The issued administrative decisions indicate the necessity to preserve those buildings and their original historic substance.

The most important investment associated with the “Świdermajer” architecture was the continuation of construction work and conservation work on the pension of Abram Gurewicz at 8 Armii Krajowej Street in Otwock [12] (Fig. 2). The work involved renovation and reconstructing the sanatorium building on the basis of the decisions and conservation guidelines issued before 2017. The maximum number of the original decorative wooden elements which had survived was incorporated in the building.

In the case of the objects built in the “Świdermajer” style, besides the Gurewicz’s pension, there were no applications for permits to carry out renovation work in large spa buildings. It was a result of complicated ownership rights, as well as the lack of financial resources for renovating buildings owned by municipalities. Some applications were rejected because they involved too much interference into the historic form. The demolition of the

W przypadku obiektów powstałych w stylu „świdermajer” poza pensjonatem Gurewicza nie składano wniosków o wydanie pozwoleń na przeprowadzenie prac remontowych w dużych budynkach uzdrowiskowych. Wynikało to ze skomplikowanej sytuacji własnościowej, a także z braku środków na remonty budynków komunalnych będących we władaniu gmin. Niektóre wnioski zostały odrzucone ze względu na zbyt dużą ingerencję w zabytkową formę. Odmówiono uzgodnienia rozbiórki budynku przy ul. 3 Maja 106 w Józefowie (postanowienie z 21.11.2017). Nie uzgodniono przebudowy i remontu budynku przy ul. Wyszyńskiego 2 w Józefowie ze względu na zbyt duże przekształcenia wnętrza, powodujące całkowitą utratę pierwotnego układu przestrzennego i wartości zabytkowych (decyzja z 6.08.2019). Wydano też odmowę rozbiórki domu przy ul. Jaremy 5 w Otwocku (postanowienie z 24.05.2019).

Pod względem ochrony prawnej największym osiągnięciem było włączenie blisko 150 budynków w Otwocku do wojewódzkiej ewidencji zabytków. Obecnie przygotowywany jest wpis do rejestru zabytków wzniesionej w stylistyce „świdermajer” drewnianej willi z 1890 r., zlokalizowanej przy ul. Płużańskiego 27 w Jedlni-Letnisku (pow. radomski). Na terenie tej miejscowości istnieją inne wille nawiązujące do stylistyki „świdermajer”. Stan tych obiektów jest bardzo dobry. Zabudowa willowa usytuowana w Jedlni-Letnisku figuruje w gminnej ewidencji zabytków. Obowiązuje zaopiniowany pozytywnie przez urząd konserwatorski Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Jedlnia-Letnisko na lata 2016–2019.

Wskazane działania nie wiązały się z wydanymi konkretnymi dokumentami doktrynalnymi. Ochrona architektury drewnianej w Polsce jest realizowana od blisko 100 lat. Jednak na terenie Mazowsza nie podejmowano szerszych działań, które zapewniłyby kompleksową ochronę zabytków budownictwa typu „świdermajer” i innych budynków drewnianych, mimo wysuwanych co najmniej od 20 lat postulatów ich ochrony. Wpisanie do gminnej ewidencji Otwocka ponad 100 budynków stanowiło przełom w podejściu do architektury tego typu i zapoczątkowało analogiczne działania dotyczące innych miejscowości.

Ochrona i konserwacja architektury sakralnej

Na Mazowszu znajdują się też liczne kościoły drewniane i inne budowle drewniane [13] (il. 3–5). Były one przedmiotem profesjonalnych badań i inwentaryzacji od wielu lat [14]. Wiele z nich jest opuszczonych czy znajduje się w złym stanie i wymaga ochrony oraz pilnego podjęcia prac konserwatorskich [15], [16]. We współpracy z władzami kościelnymi i lokalnymi niezbędne jest podjęcie działań na rzecz ich adaptacji, a także możliwej translokacji do innych miejsc. Konieczne jest stworzenie programu popularyzującego zabytki tego typu na wzór szlaku Architektury Drewnianej w Małopolsce. Stanie się to priorytetem w najbliższym czasie.

Problemy zachowania i ochrony sakralnej i innej architektury drewnianej są podobne jak w przypadku budynków w stylu „świdermajer”. Złożono niewiele wniosków

building at 106 3 Maja Street in Józefów was not approved (ordinance of 21.11.2017). The conversion and renovation of the building at 2 Wyszyńskiego Street in Józefów was not agreed on because transformation of the interiors was too far-reaching and it would result in a complete loss of the original spatial layout and historic value (decision from 6.08.2019). The permit to demolish the building at 5 Jaremy Street in Otwock was also refused (ordinance issued on 24.05.2019).

As far as legal protection is concerned, the greatest achievement has been the inclusion of almost 150 buildings in Otwock in the voivodeship heritage register. Currently, the inclusion of a wooden villa built in the “Świdermajer” style in 1890, located at 27 Płużańskiego Street in Jedlnia-Letnisko (Radom County), is being prepared in the monument register. There are other villas alluding to the “Świdermajer” stylistics in that village, and the state of those objects is very good. The villas situated in Jedlnia-Letnisko are listed in the municipal monument register. The Programme for Protecting the Monuments of the Jedlnia-Letnisko Municipality in the years 2016–2019, approved by the Heritage Protection Office, is still in effect.

The indicated activities were not related to issuing concrete doctrinal documents. Protection of wooden architecture in Poland has been implemented for almost 100 years. However, in Mazovia no large-scale projects have been undertaken that would ensure comprehensive protection of the “Świdermajer”-type buildings or other timber structures, despite demands for their protection which have been put forward for at least 20 years. Entering over 100 buildings in the monument register of the Otwock Commune was a breakthrough in the approach to such architecture and initiated analogical reactions concerning similar towns.

Protection and conservation of church architecture

There are also numerous wooden churches and other timber structures in Mazovia [13] (Figs. 3–5) which, for many years, have been the subject of professional research and inventory [14]. Many of those are abandoned or deteriorated and require protection and urgent conservation treatment [15], [16]. In cooperation with church and local authorities it is necessary to take action to adapt them, or possibly translocate them to other sites. It is necessary to create a programme popularising such monuments, like the Wooden Architecture Route in Lesser Poland. It will become a priority in the near future.

The issues with preserving and protecting church and other wooden architecture are similar to those in the case of the “Świdermajer” style buildings. Only few applications were made for permits to conduct renovation work. Half of those were applications for permission to demolish the buildings because of their state of deterioration or because their renovation was unprofitable. Most wooden buildings underwent conservation treatment and had their destroyed elements recreated in the open-air museum in Granica (from August 2018 until now).

The largest-scale work included the renovation of the villa of Tadeusz Zawadzki „Zośka” at 11 Królowej Jadwigi

Il. 3. Rębowo, kościół drewniany pw. św. Jana Chrzciciela (1620, przeb. XVII–XVIII w.)
(fot. D. Zaremba, 2019, ze zbiorów MWKZ)

Fig. 3. Rębowo, wooden church of St. John the Baptist (1620, alter. 17th–18th century)
(photo by D. Zaremba, 2019, from the MWKZ collection)

Il. 4. Łukomie, kościół drewniany pw. św. Katarzyny (1761)
(fot. D. Zaremba, 2019, ze zbiorów MWKZ)

Fig. 4. Łukomie, wooden church of St. Katharine (1761)
(photo by D. Zaremba, 2019, from the MWKZ collection)

Il. 5. Kucice, kościół drewniany pw. św. Michała Archanioła (1783)
(fot. R. Zaborowski, 2019, ze zbiorów Fototeki MWKZ)

Fig. 5. Kucice, wooden church of Archangel Michael (1783)
(photo by R. Zaborowski, 2019, from the MWKZ collection)

Il. 6. Otwock willa U Dziadka, ul. Mickiewicza (2. poł. lat 20. XX w.)
(fot. D. Maniakowski, 2019, ze zbiorów MWKZ)

Fig. 6. Otwock, Villa U Dziadka, Mickiewicza Street (2nd half of the 1920s)
(photo by D. Maniakowski, 2019, from the MWKZ collection)

o przeprowadzenie prac remontowych. Połowa inicjatyw dotyczyła wyrażenia zgody na rozbiórkę ze względu na zły stan techniczny lub nieopłacalność renowacji tego typu budownictwa. Najwięcej budynków drewnianych poddano konserwacji wraz z odtworzeniem zniszczonych elementów w skansenie w miejscowości Granica (od sierpnia 2018 do teraz).

Najszerze prace objęły remont willi Tadeusza Zawadzkiego „Zośki” przy ul. Królowej Jadwigi 11 w Piasecznie i willi U Dziadka przy ul. Mickiewicza w Otwocku (il. 6). Remonty objęły też budynki drewniane w Łomiankach (ul. Pionierów 38), w Brwinowie (ul. Lilpopa 89). Wydano odmowy rozbiórki budynków drewnianych w Zielonce

Street in Piaseczno and the Villa U Dziadka in Mickiewicza Street in Otwock (Fig. 6). Renovation was also carried out in the wooden buildings in Łomianki (38 Pionierów Str.) and Brwinów (89 Lilpopa Str.). Permits were refused to dismantle wooden buildings in Zielonce (23 Mickiewicza Str.), Piaseczno (17 Kniaziewicz Str.) and Nowy Dwór Mazowiecki (18 Daszyńskiego Str.).

Several wooden churches were enrolled in the monument register: the neo-Gothic Mariavite church of the Holy Sacrament in Długa Kościelna (reg. no. A-1408 from 22.02.2018), the church in Horoszki Duże (reg. no. A-1409 from 22.02.2018) which is an example of adapting monumental architectural forms in traditional wooden buildings, the Uniate chapel of St. Dominic in Dziadkowskie (reg. no. A-1459 from 19.12.2018), the rabbi's house at 5 Zwycięstwa Street in Węgrów (reg. no. A-1508 from 1.07.2019), and a wooden manor with a park in Liberadz (Szeńsk commune, Mława County). Moreover, the urban complex in Raciąż (Płońsk County), in which wooden

(ul. Mickiewicza 23), Piasecznie (ul. Kniaziewiczza 17) i Nowym Dworze Mazowieckim (ul. Daszyńskiego 18).

Do rejestru zabytków wpisano kilka kościołów drewnianych: neogotycki kościół mariawitów pw. Przenajświętszego Sakramentu w Długiej Kościelnej (nr rej. A-1408 z 22.02.2018), kościół w Horoszkach Dużych (nr rej. A-1409 z 22.02.2018) stanowiący przykład adaptacji monumentalnych form architektonicznych w ludowym budownictwie drewnianym, unicką kaplicę pw. św. Dominika w Dziadkowskim (nr rej. nr A-1459 z 19.12.2018 r.), dom rabina przy ul. Zwycięstwa 5 w Węgrowie (nr rej. A-1508 z 1.07.2019), dwór drewniany wraz z parkiem w Liberadzu (gm. Szeńsk, pow. mławski). Ponadto do wojewódzkiej ewidencji zabytków został włączony układ urbanistyczny w Raciążu (pow. płoński), w którym znaczącą rolę odgrywa zabudowa drewniana. Toczy się postępowanie o wpis do rejestru zabytków kościoła parafialnego pw. Świętych Apostołów Piotra i Pawła wraz z otoczeniem w Rzewniu (pow. makowski). Wśród kościołów wpisanych do rejestru zabytków wyróżnia się świątynia w Horoszkach Dużych, wokół której rosną siedemdziesięcioletnie lipy stanowiące integralną część założenia przestrzennego i które wraz z budynkiem kościoła są charakterystycznym elementem krajobrazu wsi. Świątynia ta dzięki umiejętnie przeprowadzonemu remontowi została zachowana w oryginalnej formie. Także dom rabina Jakuba Mendla Morgensterna w Węgrowie stanowi charakterystyczny element architektury miasta i jest świadectwem jego historii oraz dziejów jego mieszkańców. Bryła i detal architektoniczny reprezentują wartości artystyczne świadczące o lokalnej architekturze drewnianej. Trwają przygotowania do adaptacji budynku na muzeum Żydów węgrowskich. Aktualnie prowadzone jest postępowanie w sprawie włączenia do wojewódzkiej ewidencji zabytków 14 obiektów drewnianych z terenu Mławy, wykonano też karty ewidencyjne dla drewnianych obiektów niewpisanych do rejestru zabytków z terenu gminy Pułtusk. W 2017 r. wykonano nową kartę ewidencyjną dzwonnicy w Gródku (gm. Policzna).

W celu zachowania dobrego stanu kościołów drewnianych przeprowadzono kontrole w zakresie ich zabezpieczenia przeciwpożarowego na terenie całego Mazowsza. Kontrole objęły kilkadziesiąt świątyń. Przeprowadzono też kontrole dotyczące stanu zachowania wybranych świątyń drewnianych na terenie województwa.

Wśród prac konserwatorskich wyróżnić należy remont kościoła drewnianego pw. św. Michała Archanioła w Kucicach (gm. Dzierżążnia, pow. płoński) wraz z zagospodarowaniem terenu (il. 5). Wieloetapowy remont objął naprawę drewnianej konstrukcji kościoła, w tym budowę podwalin i fundamentów, wykonanie nowej posadzki i podłogi, wzmocnienie więźby dachowej wraz z pokryciem dachowym, remont ścian z zabezpieczeniem wszystkich elementów drewnianych środkami owadobójczymi, grzybobójczymi i przeciwpożarowymi, a także uporządkowanie otoczenia kościoła. Przeprowadzono też konserwację i renowację ścian zewnętrznych, więźby dachowej i podwalin kościoła parafialnego pw. św. Jana Chrzciciela w Gąsiorowie (gm. Świercze). W 2017 r. dokonano odbioru prac zabezpieczających konstrukcję

buildings play a significant part, was also entered in the voivodeship heritage register. There is an ongoing procedure to include in the monument register the parish church of St. Peter and Paul, the Apostles, in Rzewień (Maków County) with its surroundings. Among the churches entered in the heritage register the outstanding one is the church in Horoszkach Duże, surrounded by seventy-year-old linden trees which constitute an integral part of the spatial layout and which, together with the church are the village landmark. Owing to a skilfully conducted renovation, the church has been preserved in its original form. The house of Rabbi Jakub Mendel Morgenstern in Węgrów is also a characteristic element of the local architecture and the evidence of the history of the town and its residents. The building and the architectural details represent artistic values of the local timber architecture. Currently, the object is being prepared to be converted into a museum of the Jews from Węgrów. Nowadays, procedures are underway to enrol 14 wooden structures from the Mława area in the voivodeship heritage register; Monument Record Cards were also prepared for wooden structures not entered in the monument register of the Pułtusk commune. In 2017, a new Monument Record Card was made for the bell tower in Gródek (Policzna County).

In order to maintain the good condition of preservation of the wooden churches, inspections were conducted regarding the fire safety in the entirety of Mazovia; as a result, numerous churches were inspected. Inspections concerning the state of preservation were carried out in selected wooden churches in the voivodeship.

Among conservation work, we need to emphasise the renovation of the wooden church dedicated to Archangel Michael in Kucice (Dzierżążnia commune, Płoński County) in conjunction with the land development (Fig. 5). The multi-stage renovation involved repairing the wooden structure of the church, building substructure and foundations, putting in new flooring, strengthening the roof truss with roofing, renovating the walls and proofing all wooden elements with insecticides, fungicides and flame retardants, as well as tidying the church surroundings. Moreover, the conservation and renovation of the outer walls, roof truss and the substructure were carried out in the parish church of St. John the Baptist in Gąsiorów (Świercze commune). In 2017, the work conserving the structure of the church and bell tower in Zawidz Kościelny (Zawidz commune) was accepted. In 2018, the conservation, restoration and construction work was completed which had involved renovating the roof truss over the main nave and the presbytery, as well as replacing the roofing on the parish church of St. Anna in Blichów (Bulkowo commune). The work was carried out in accordance with the conservation permit (decision no. 218/2016 from 23.08.2016). In 2018, the conservation work was completed on the façade and the shingle roofing of the church of the Transfiguration of Jesus in Kurdwanów (Nowa Sucha commune) (decision no. 235/2018 from 24.07.2018). Repairs were also carried out in the church of St. Therese of the Child Jesus in Dobieszyn (Stromiec commune, Białobrzegi County) involving the renovation of the roof truss and the roofing, clearing the gravitational ventilation in the

kościół i dzwonnicy w Zawidzu Kościelnym (gm. Zawidz). W 2018 r. dokonano odbioru prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych polegających na remoncie więźby dachowej nad nawą główną i prezbiterium oraz wymiany pokrycia dachowego kościoła parafialnego pw. św. Anny w Blichowie (gm. Bulkowo). Prace prowadzono zgodnie z pozwoleniem konserwatorskim (decyzja nr 218/2016 z 23.08.2016). W 2018 r. zakończono również prace konserwatorskie przy elewacji i gontowym pokryciu dachowym kościoła pw. Przemienienia Pańskiego w Kurdwanowie (gm. Nowa Sucha) (decyzja nr 235/2018 z 24.07.2018). Przeprowadzono też remont kościoła pw. św. Teresy od Dzieciątka Jezus w Dobieszynie (gm. Stomiec, pow. białobrzeski) obejmujący renowację więźby dachowej i pokrycia dachowego, udrożnienie wentylacji grawitacyjnej nawy i prezbiterium, renowację ścian fundamentowych i cokołu, renowację schodów zewnętrznych, wykonanie balustrad schodów zewnętrznych, renowację stolarki okiennej, renowację posadzek w kościele oraz wykonanie nowej posadzki na parterze klatek schodowych, renowację powierzchni ścian wewnętrznych, schodów, sufitów i sklepień, wykonanie systemu sygnalizacji pożaru i instalacji przeciwwłamaniowej, remont instalacji odgromowej oraz elektrycznej. Wykonano także remont elewacji kościoła pw. Nawiedzenia NMP oraz dzwonnicy w Bukównie (gm. Radzanów) wraz z wymianą istniejącej instalacji elektrycznej w kościele. Prace objęły m.in. renowację stolarki okiennej kościoła, drzwi kruchty, drzwi dzwonnicy oraz konserwację więźby dachowej z wymianą elementów uszkodzonych i osłabionych wraz z przywróceniem pierwotnych rozwiązań konstrukcyjnych oraz impregnację całej konstrukcji preparatami grzybo- i owadobójczymi oraz ogniochronnymi. Przeprowadzono remont dzwonnicy i drewnianej części kościoła parafialnego pw. Opieki Św. Józefa w Jedlni-Letnisku przy ul. Wojciechowskiego 12 obejmujący renowację więźby dachowej kościoła i dzwonnicy, renowację termoizolacji poddasza, wykonanie siatek przeciw ptakom w otworach wentylacyjnych, renowację pokrycia dachowego, ścian zewnętrznych, wewnętrznych powierzchni drewnianych: ścian wewnętrznych, sufitów i sklepień, renowację i malowanie tynków wewnętrznych, renowację stolarki drzwiowej, posadzek kamionkowych i podłóg drewnianych, tynków zewnętrznych dzwonnicy, montaż systemu sygnalizacji pożaru kościoła i dzwonnicy, wykonanie instalacji przeciwwłamaniowej oraz remont okien w drewnianej części kościoła.

Największym problemem konserwatorskim związanym z architekturą drewnianą Mazowsza jest przyszłość opuszczonych drewnianych kościołów. Nie mają one użytkowników, nie ma także chętnych na przeniesienie zabytkowych budowli. Problem ten będzie niestety narastał, zarówno na Mazowszu, jak i w całej Polsce. Brakuje jeszcze przekrojowych publikacji na ten temat, które wskazywałyby propozycje konkretnych, możliwych do zrealizowania działań i proponowały sposoby zachowania i ochrony tych budowli. Następuje też szybka wymiana zabytkowej architektury drewnianej na nową. Proces ten niełatwo zatrzymać bez kompleksowych remontów bardzo wielu zniszczonych budowli.

nave and presbytery, renovating the foundation walls and the plinth, renovating the outer staircase, making balustrades for the outer staircase, renovating window frames, renovating floors in the church and putting in new flooring on the ground floor in the stairwells, renovating the surface of the interior walls, stairs, ceilings and vaults, installing a fire alarm system and a burglar alarm, and repairing the lightning protection system and the electrical wiring. Repairs were also carried out on the façade of the church of the Visitation of Mary, and the bell tower in Bukówno (Radzanów commune) including replacing the electrical wiring in the church. The work involved e.g. renovating the window frames in the church, the vestibule door, the door to the bell tower and conserving the roof truss with replacing the damaged and weakened elements, restoring the original structural solutions and proofing the whole construction with fungi- and insecticides as well as fire retardants. The bell tower and the wooden section of the parish church dedicated to the Protection of St. Joseph in Jedlnia-Letnisko at 12 Wojciechowskiego Street were repaired, which involved renovating the roof truss of the church and the bell tower, replacing the thermal insulation in the loft, installing anti-bird netting in the ventilation openings, renovating the roofing, outside walls, and interior wooden surfaces: interior walls ceilings and vaults, renovating and painting outside plaster, renovating door frames, stone and wooden floors, outside plaster of the bell tower, fitting the fire alarm systems in the church and the bell tower, installing a burglar alarm and repairing the windows in the wooden section of the church.

The most serious conservation issue associated with the wooden architecture of Mazovia is the future of abandoned wooden churches. They are no longer used and there is nobody willing to relocate the historic buildings. Unfortunately, the problem will grow, both in Mazovia and all over Poland. There are still no comprehensive publications on the subject that would offer suggestions of concrete solutions, practical to implement, and would indicate ways to preserve and protect those buildings. The historic wooden architecture is also being rapidly replaced with new architecture and this process is not easy to stop without complete refurbishment in very many deteriorated buildings.

Actions to protect and promote medieval and modern architecture

In Mazovia there are numerous examples of medieval and modern architecture, although most of them are known only to specialists, not to the broader public. Castles are in the worst condition, as each of them requires urgent conservation intervention. A study to diagnose the condition of castles in Mazovia has already been commissioned. Talks were started with managers of particular objects concerning the beginning of conservation work. The realisation of the conservation project in the castle in Iłża, which involved the demolition of the upper section of the castle walls and replacing them with viewing terraces supported by a ferro-concrete structure, was suspended. Undoubtedly, it would result in destroying the

Działania na rzecz ochrony i promocji architektury średniowiecznej i nowożytniej

Na Mazowszu znajdują się liczne przykłady architektury średniowiecznej i nowożytniej. Większość jest znana tylko specjalistom i nie funkcjonuje w obiegu społecznym. W najgorszym stanie znajdują się zamki. Każdy z nich wymaga pilnej interwencji konserwatorskiej. Zlecono opracowanie diagnozujące stan zamków na terenie Mazowsza. Podjęto też rozmowy z zarządcami poszczególnych obiektów odnośnie do rozpoczęcia prac konserwatorskich. Wstrzymano realizację projektu konserwacji murów zamku w Iłży, który zakładał rozbiórkę górnej części murów zamkowych i budowę tarasów widokowych opartych na konstrukcji żelbetonowej. Niewątpliwie spowodowałyby to zniszczenie zamku. Zlecono opracowanie określające szczegółowe wytyczne konserwatorskie i nowy projekt konserwacji murów zamkowych. Niezbędna będzie też planowa akcja związana z ochroną i konserwacją wszystkich zamków na terenie Mazowsza [17], na co zwraca uwagę coraz więcej autorów opracowań i działań popularyzatorskich [18]. Podejmowane prace są dość nietypowe, dlatego że Mazowsze nie jest kojarzone z zabytkami średniowiecznymi i nowożytnymi, które wymagają promocji, ochrony i konserwacji. Wiele z nich znajduje się w złym stanie, co niestety w największym stopniu dotyczy zamków [17], [18].

Ochrona architektury militarnej

Mazowsze to także cenne budowle obronne – fortyfikacje głównie z XIX i XX w. i ważne dla krajobrazu obiekty pochodzące z wcześniejszych okresów. Wiele z nich wymaga natychmiastowych prac remontowych i znalezienia nowej funkcji. Najważniejszym przykładem jest twierdza w Modlinie, obecnie opuszczona [19]. Planowane są tam wielkie prace adaptacyjne, ale szczegółowe projekty nie zostały jeszcze zatwierdzone. Podjęto działania odnośnie do ochrony fortów wokół Warszawy. W ostatnim czasie nie wpłynął żaden wniosek o wydanie pozwolenia na prace remontowe lub rewitalizacyjne obiektów architektury militarnej wokół stolicy. Biorąc pod uwagę liczbę fortów oraz związanych z nimi umocnień, jest to bardzo niekorzystne zjawisko. Ostatnio wydano jedynie zgodę na odtworzenie wejść do korytarzy podziemnych w Forcie III Pomiechówek.

Podejmowane są także działania na rzecz ochrony prawnej zabytków militarnych. Toczy się postępowanie o wpis do rejestru zabytków układu urbanistycznego części zespołu dawnych koszar w Komorowie (gm. Ostrów Mazowiecka, pow. ostrowski) i budynku koszarowego w Ostrołęce. Przeprowadzono też rozpoznawcze badania archeologiczne dwóch schronów w Piaseczni (gm. Kadzidło, pow. ostrołęcki). Są to pochodzące z lat 40. XX w. unikatowe obiekty o konstrukcji drewnianej Komendy XVI Okręgu Narodowego Zjednoczenia Wojskowego. Schrony zostały zrekonstruowane i włączone do gminnej ewidencji zabytków. W 2018 r. przeprowadzono kontrolę i wydano zalecenia pokontrolne dla budynku pokoszarowego przy Alei Wojska Polskiego w Ostrołęce.

castle. A study defining detailed conservation guidelines and a new project of preserving the castle walls was commissioned. A planned action covering the protection and conservation of all castles in Mazovia will be necessary [17], as has been pointed out by more and more authors of popularising publications and projects [18]. The undertaken work is rather atypical, because Mazovia is not generally associated with medieval and modern monuments which require popularisation, protection and conservation. Many of them are in a really poor condition which, unfortunately, is particularly true about castles [17], [18].

Protection of military architecture

Mazovia can also boast valuable defensive structures – fortifications mainly from the 19th and 20th century, as well as other landscape-embedded objects dating back to earlier periods. Many of them require immediate repair work and finding a new purpose. The most important example is the fortress in Modlin, currently abandoned [19]. Large-scale adaptation work is planned there, though detailed projects have not been approved yet. Action was taken in order to protect the forts around Warsaw. However, no application for a permit to renovate or revitalise an object of military architecture around the capital has recently been submitted. Considering the number of forts and related defensive structures, it is a very unfavourable phenomenon. Only one permit to restore the entrances to the underground corridors in Fort III Pomiechówek has been issued recently.

Steps have also been taken to provide legal protection for military monuments. The procedure is underway to enrol in the heritage register the urban layout of a part of the former complex of military barracks in Komarów (Ostrów Mazowiecka commune, Ostrów County) and the barracks building in Ostrołęka. Preliminary archaeological surveys were carried out in two shelters in Piasecznia (Kadzidło commune, Ostrołęka County). They are unique wooden structures from the 1940s, part of the Headquarters of the 16th Circuit of the National Military Union. The shelters were rebuilt and entered in the monument register of the commune. In 2018, an inspection was carried out and guidelines were issued for the post-barracks building in Aleja Wojska Polskiego in Ostrołęka. The fort in Kacice (Pułtusk commune) from the 19th century with the access road to it and the surroundings was included in the heritage register, as well as Polish military shelters and relics of fortifications dating back to 1939 with their surroundings in Stara Sławogóra (Szydłowo commune) and in Mława. Currently procedures are underway for another six military shelters located in the Mława County to be made part of the heritage register.

Agreement has been reached regarding projects for land development and tidying the objects of the Dęblin fortress, fort Borek (Gniewoszków commune), fort Głusiec and a railway fort Wannowski (Sieciechów commune). In 2017, in Mińsk Mazowiecki, an extensive renovation of the building of the Military Recruiting Command at 3 Piękna Street was completed, as well as that of the barracks complex at 167 Warszawska Street, which is in-

Do rejestru zabytków wpisano fort Kacice (gm. Pułtusk) z XIX w. z drogą dojazdową do fortu wraz z otoczeniem, a także pochodzące z 1939 r. polskie schrony bojowe i relikty umocnień ziemnych wraz z otoczeniem w Starej Sławogórze (gm. Szydłowo) oraz w Mławie. Aktualnie prowadzone są postępowania w sprawie wpisu do rejestru zabytków kolejnych sześciu schronów bojowych z terenu powiatu mławskiego.

Zostały także uzgodnione projekty zagospodarowania i porządkowania obiektów twierdzy Dęblin, fortu Borek (gm. Gniewoszków), fortu Głusiec i fortu kolejowego Wannowski (gm. Sieciechów). W 2017 r. w Mińsku Mazowieckim zakończono kompleksowy remont budynku Wojskowej Komendy Uzupelnień przy ul. Pięknej 3, a także zespołu koszar przy ul. Warszawskiej 267, ujętego w gminnej ewidencji zabytków. Wszystkie działania są na bieżąco uzgadniane z urzędem konserwatorskim w Siedlcach. Modernizowana jest także jednostka wojskowa przy ul. Składowej 39 w Siedlcach.

Zaletą podejmowanych działań i wykonanych prac jest dobra współpraca zarówno z władzami wojskowymi, jak i z nowymi użytkownikami tych budynków. Konieczność ochrony fortyfikacji, szczególnie z ostatnich dwóch stuleci, jest podnoszona od blisko 70 lat. Mimo wcześniejszych publikacji ostatnie lata przyniosły wiele zniszczeń fortyfikacji rosyjskich z XIX i początku XX w., a także zagrożenie unicestwieniem fortyfikacji polskich z okresu 20-lecia międzywojennego. Dlatego też wiele dzieł fortyfikacyjnych wpisano do rejestru zabytków, a inne są otoczone ochroną.

Ochrona i konserwacja architektury kolejowej

Początek XXI w. to okres opuszczenia i zaniedbania licznych budynków kolejowych [20]. Podjęto wiele działań na rzecz rewitalizacji tej architektury. Dlatego też konieczne są dalsze prace w tym kierunku i inicjatywy wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Od kilku lat prowadzona jest duża inwestycja dotycząca modernizacji grodziskiej linii kolejowej. Remontowi poddano przedwojenne wiaty wraz z przejściami podziemnymi na przystankach osobowych (il. 7). Podczas prac modernizacyjnych zastosowano wiele nowych rozwiązań takich jak dodatkowe przejścia podziemne, windy. Rozebrano boczne wiaty i je odtworzono oraz zachowano główne obiekty charakterystyczne dla całej linii. Pomimo wprowadzenia współczesnych materiałów inwestor starał się korzystać z materiałów nawiązujących do historycznych w celu zachowania pierwotnego charakteru przystanków. Zmiany i przekształcenia są głównie wynikiem potrzeby zwiększenia przepustowości oraz dostosowania obiektów do potrzeb osób o ograniczonej sprawności ruchowej. Przeprowadzono prace zabezpieczające przy wiacie stacji Świder w Otwocku, a wiatę peronową w Ożarowie Mazowieckim włączono do ewidencji zabytków w celu uniemożliwienia jej rozbiórki w związku z przebudową infrastruktury kolejowej. Ostatecznie uzgodniono rozbiórkę z warunkiem budowy nowych wiat odtwarzających tę oryginalną. Od 2017 r. trwają prace remontowe przy wiacach i przejściach podziemnych

Il. 7. Milanówek, wiatka kolejowa (1937 i 1952–1954)
(fot. J. Wawrzenuik, 2019, ze zbiorów MWKZ)

Fig. 7. Milanówek, railway shelter (1937 and 1952–1954)
(photo by J. Wawrzenuik, 2019, from the MWKZ collection)

included in the monument register of the commune. All the investments are regularly consulted with the Heritage Protection Office in Siedlce. The military unit at 39 Składowa Street in Siedlce is also modernised.

The advantage of the undertaken actions and carried out work is effective cooperation with both military authorities, and new users of the buildings. The need to protect the fortifications, particularly those from the last two centuries, has been emphasised for almost 70 years. Despite earlier publications, in recent years the Russian fortifications from the 19th and the beginning of the 20th century suffered much damage, while the Polish fortifications from the twenty-year inter-war period were threatened with complete annihilation. That is why numerous fortifications were included in the heritage register, while others are under protection.

Protection and conservation of railway architecture

The beginning of the 21st century saw the time of numerous railway buildings being abandoned or neglected [20]. Much has been done to revitalise the architecture, but further work in this direction is necessary along with initiatives of the voivodeship heritage conservator.

For a few years a large investment has been conducted concerning the modernisation of the Grodzisk railway line. Pre-war railway shelters with underground passages at passenger stations were renovated (Fig. 7). In the course of modernisation multiple solutions were used, such as additional underground passages or lifts. The side shelters were dismantled and then recreated, while the main objects characteristic for the whole rail line have been preserved. Despite introducing modern materials, the investor tried to use the materials related to the historical ones in order to maintain the original character of the stops. Alterations and transformations result mainly from the need to increase the capacity and to adjust the objects

Il. 8. Gostynin, dworzec kolejowy
(fot. K. Pacholec, 2019, ze zbiorów MWKZ)

Fig. 8. Gostynin, railway station
(photo by K. Pacholec, 2019, from the MWKZ collection)

przystanków osobowych w Milanówku (il. 7), Brwinowie, Pruszkowie i Piastowie. W związku z modernizacją infrastruktury kolejowej w połowie 2019 r. zakończono prace remontowe dworca w Pruszkowie rozpoczęte pod koniec 2016 r.

Podjęto też szeroką akcję wpisów do rejestru zabytków budynków kolejowych. Wszczęto postępowanie o wpis do rejestru dworca kolejowego z lat 1900–1902 i kolejowej wieży ciśnień z 1921 r. przy ul. Sienkiewicza 5 w Sochaczewie. W 2017 r. został wpisany do rejestru zabytków budynek dworca w Pionkach (pow. radomski) (nr rej. A-1477 z 20.11.2017). Dodano do rejestru dawną dróżnicówkę w Skrudzie (nr A-1434 z 12.07.2018). Dróżnicówka ta jest ostatnim obiektem z zachowanymi cechami domku dróżniczego I stopnia i oryginalną substancją budowlaną na odcinku linii kolejowej Warszawa–Terespol. Budynek znajduje się w pierwotnym kontekście przestrzennym jako element towarzyszący linii kolejowej, co nadaje mu wysokie walory autentyczności. Do rejestru zabytków wpisano nazwę dworca „Życzyn” (nr A-1470 z 6.02.2019). Nazwa stacji kolejowej „Życzyn” od początku związana jest z dworcem kolejowym i z historią Życzyna oraz 140-letnią historią linii kolejowej. Ma wysoką wartość lokalnej tradycji historycznej i jest obiektem ważnym dla dziedzictwa narodowego. Jest to jeden z nietypowych wpisów do rejestru zabytków. Do rejestru zabytków wpisano też budynek lokomotywowni wąskotorowej przy ul. Brackiej 9A w Mławie.

Rozpoczęto opracowywanie dokumentacji konserwatorskiej i kart ewidencyjnych dla budynków dworcowych. W 2017 r. zlecono opracowanie kart ewidencyjnych dla zespołu dworca kolejowego w Sochaczewie (dworzec, wieża ciśnień, wieża kontroli ruchu kolei), zespołu dworca kolejowego w Gostyninie (dworzec, wieża ciśnień, budynek mieszkalny przy ul. Słowackiego 2 i 4) (il. 8). W 2019 r. wykonano karty ewidencyjne dla budynków dworcowych w Pionkach (pow. radomski) i Jastrzębiu (pow. szydłowiecki), a także wykonano karty dla budynku dworca kolejowego w Wyszku oraz dla budynków dworcowych w Raszujce, Zabelu Wielkim, Parciakach, Olszewie-Borkach i Jastrzębce.

to the requirements of people with limited mobility. Conservation work was carried out in the shelter on the Świdler station in Otwock, and the platform shelter in Ożarów Mazowiecki was included in the heritage register in order to prevent its demolition during the overhaul of railway infrastructure. Finally demolition was approved on condition that new shelters recreating the original architecture would be built. Since 2017, renovation work has been carried out in shelters and underground passages at the passenger stops in Milanówek (Fig. 7), Brwinów, Pruszków and Piastów. In connection with the modernisation of railway infrastructure, in mid-2019 renovation work on the railway station in Pruszków which began towards the end of 2016, was finally completed.

The inclusion of historic railway buildings in the heritage register was also undertaken on a large scale. Procedures were initiated to enrol in the register the railway station built in the years 1900–1902 and the railway water tower from 1921 at 5 Sienkiewicza Street in Sochaczew. In 2017, the building of the railway station in Pionki (Radom County) (reg. no. A-1477 from 20.11.2017) was entered in the heritage register. The former crossing shanty in Skrudzie (no. A-1434 z 12.07.2018) was included in the register. The shanty is the last object with preserved features of a flagman’s house and the original building substance along the Warsaw–Terespol railway line. The building is set in the original spatial context as an element accompanying the railway line, which gives it high authenticity value. The name of the “Życzyn” station was also entered in the heritage register (no. A-1470 from 6.02.2019). The name of the “Życzyn” station has been connected with the railway station and the history of Życzyn, as well as the 140-year long history of the railway line from the very beginning. It is of high significance for the local historical tradition and it is an object important for the national heritage. It is one of unusual entries in the heritage register. The building of the narrow-gauge engine depot at 9A Bracka Street in Mława has also been included in the heritage register.

The preparation of conservation documentation and Monument Record Cards for railway buildings began. In 2017, the preparation of Monument Record Cards was commissioned for the railway station complex in Sochaczew (the station, the water tower, and the railway traffic control tower), and the railway station complex in Gostynin (the station, the water tower, and the residential building at 2 and 4 Słowackiego Str.) (Fig. 8). In 2019, Monument Record Cards were made for the railway buildings in Pionki (Radom County) and Jastrzęb (Szydłowiec County), as well as Monument Record Cards for the railway station building in Wyszku, and for railway buildings in Raszujka, Zabel Wielki, Parciaki, Olszew-Borki and Jastrzębka.

In 2017 and 2018, an on-site inspection was carried out in all railway objects in Mazovia. In 2019, an inspection of the condition of the railway station in Grójec, belonging to the Grójec Commuter Rail, was carried out. Post-inspection guidelines were issued concerning the necessary work to be completed, including renovating the roof truss, sealing or replacing the roofing, and repairing

W 2017 i 2018 r. przeprowadzono oględziny wszystkich obiektów kolejowych na terenie Mazowsza. W 2019 r. przeprowadzono kontrolę stanu dworca kolejowego w Grójcu, należącego do zespołu Grójeckiej Kolei Dojazdowej. W jej wyniku wydano zalecenia pokontrolne w zakresie przeprowadzenia niezbędnych prac: remontu więźby dachowej, uszczelnienia lub wymiany pokrycia dachowego, reperacji obróbek blacharskich, rynien i rur spustowych. Uzgodniono przebudowę dworca kolejowego Jastrząb ujętego w gminnej ewidencji zabytków (postanowienie nr 309/DR/18 z 28.12.2018). Uzgodniono przebudowę dworca kolejowego przy ul. Zwycięstwa 1a w Pionkach. Planowane prace obejmują m.in. remont więźby dachowej wraz z wymianą pokrycia dachowego, remont elewacji z wykonaniem izolacji pionowej i poziomej oraz konserwację kamiennego cokółu, wykonanie podłogi, remont posadzki na tarasie, renowację i częściową wymianę odtworzeniową stolarki okiennej i drzwiowej, przebudowę wnętrza obiektu wraz z wykończeniem ścian wewnętrznych, posadzek i przebudową klatki schodowej (decyzja nr 830/DR/18 z 28.11.2018). Uzgodniono też przebudowę dworca kolejowego Zajezierze koło Dębli. Zakres prac obejmuje wymianę elementów konstrukcyjnych ścian zewnętrznych oraz stropów, rozbiórkę ścian działowych wraz z zamontowanymi w nich drzwiami, wykonanie nowych otworów w istniejących ścianach nośnych i działowych, wykonanie niezbędnych nadproży i belek, rozbiórkę konstrukcji dachu oraz ścianek poddasza w celu przywrócenia historycznej bryły dworca, wymianę więźby dachowej i deskowania na nowe wraz z pokryciem dachowym i odtworzeniem ścian zewnętrznych na wysokości I piętra w celu powrotu do historycznej bryły obiektu wraz z przywróceniem pierwotnych słupków i luków drewnianych, odtworzenie lukarn z półokrągłymi oknami oraz pierwotnego wyglądu kominów, remont piwnic, wydzielenie w parterze pomieszczeń technicznych, remont klatek schodowych, wymianę zniszczonej stolarki okiennej i drzwiowej wewnętrznej, wykonanie nowych instalacji wewnętrznych oraz dostosowanie obiektu do wymogów przeciwpożarowych (postanowienie nr 2015/DR/19). Na terenie stacji kolejki wąskotorowej w Iłży przy ul. Błazińskiej, wpisanej do rejestru zabytków, przeprowadzono prace porządkowe polegające na oczyszczeniu torowisk w obrębie stacji z trawy i ziemi wraz z wyrównaniem terenu w celu przygotowania ich do turystycznego wykorzystania, poprawie stanu technicznego istniejącego ogrodzenia terenu, poprawie stanu technicznego oraz przedłużeniu peronu w związku ze zwiększeniem liczby wagonów, ustawieniu na peronie znaku stacyjnego według wzoru obowiązującego w pierwszym okresie funkcjonowania kolejki oraz ustawieniu ławek peronowych w stylu z epoki, urządzieniu dodatkowego parkingu (decyzja nr 180/DR/19 z 18.03.2019).

W ramach modernizacji linii kolejowej Warszawa–Lublin został wyremontowany dach budynku dworca w Życzynie wpisane do rejestru zabytków (nr A-1045 z 24.08.2011). Dworzec ten stanowi charakterystyczny element trasy dawnej kolei Nadwiślańskiej, którą wyróżniała pochodząca z końca XIX w. drewniana zabudowa,

the metalwork finishes, gutters and spouts. Remodelling of the railway station Jastrząb entered in the monument register of the commune (ordinance no. 309/DR/18 dated 28.12.2018) was agreed on, as was remodelling of the railway station at 1a Zwycięstwa Street in Pionki. The planned work involves, e.g., renovating the roof truss with replacing the roofing, repairing the elevations with adding vertical and horizontal insulation, conservation of the stone plinth, laying the floor, renovating the flooring on the terrace, renovating and partially replacing and recreating the door and window woodwork, altering the object interior with finishing the interior walls and floors and remodelling the stairwell (decision no. 830/DR/18 from 28.11.2018). Remodelling of the railway station Zajezierze near Dęblin was also approved. The range of work includes replacing structural elements in the outer walls and ceilings, dismantling the partition walls with the doors fitted in them, making new openings in the existing load-bearing and partition walls, making the necessary lintels and beams, dismantling the roof construction and walls in the attic in order to restore the historical shape of the station, replacing the roof truss and planks with new ones, together with the roofing and recreating the outer walls at the level of the first floor in order to regain the historic form of the building, including restoring the original wooden posts and arches, recreating the dormers with semi-circular windows and the original appearance of the chimneys, renovating the cellars, separation of maintenance rooms on the ground floor, renovating the stairwells, replacing the damaged door and window frames inside, fitting new installations inside and adapting to the new fire safety requirements (ordinance no. 2015/DR/19). The area of the narrow-gauge railway station in Iłża in Błazińska Street, included in the heritage register, was tidied up which involved clearing grass and earth from the rails within the station, and levelling the area to prepare it to be used for tourism; improving the technical state of the existing fence, improving the technical state and lengthening the platform in connection with an increased number of railway carriages, putting up a railway sign on the platform following the pattern used during the first period of the railway functioning, setting up some platform benches in the style of the epoch and providing an additional car park (decision no. 180/DR/19 from 18.03.2019).

While the railway line Warsaw–Lublin was modernised, the roof was renovated on the railway station building in Życzyn entered in the heritage register (no. A-1045 from 24.08.2011). The railway station is a unique landmark of the former Nadwiślańska Railroad which was characteristic because of its wooden buildings dating back to the end of the 19th century; this is one of a few preserved timber buildings documenting the beginnings of railways in the former Kingdom of Poland.

The building of the former steam engine depot in Łochów was converted into a railway station. The original building of the railway station had been destroyed during an air raid in 1944. The renovation work has been carried out since 2015. The infrastructure of the building has been modernised, while preserving the historical

Il. 9. Mława, Mławska Kolej Dojazdowa,
budynek lokomotywowni wąskotorowej,
ul. Bracka 9A (przed 1918)

(fot. W. Gołębiowska, 2019, ze zbiorów MWKZ)

Fig. 9. Mława, building of the narrow-gauge engine depot,
9A Bracka Street, Mława Commuter Rail (before 1918)
(photo by W. Gołębiowska, 2019, from the MWKZ collection)

i jest jednym z niewielu zachowanych drewnianych budynków dokumentujących początki kolejnictwa na terenie dawnego Królestwa Polskiego.

Na dworzec zaadaptowany został budynek dawnej parowozowni w Łochowie. Pierwotny budynek dworca kolejowego został tam zniszczony podczas nalotu w 1944 r. Od 2015 r. trwają przy nim prace remontowe. Modernizacji poddano infrastrukturę budynku przy jednoczesnym zachowaniu substancji zabytkowej i zastosowaniu tradycyjnych materiałów budowlanych. Zachowana została bryła obiektu, boniowanie narożników elewacji, kształt i rozmieszczenie otworów, a także uzupełniony został zabytkowy detal architektoniczny. Na piętrze w miejscu dawnego mieszkania pracowników kolei urządzono salę zebrań. Obecnie przystąpiono do prac na terenie przydworcowym. Jest przygotowywany i uzgodniony remont budynku dworca kolejowego w Sulejówku z lat 1936–1937 (wpis do rejestru zabytków pod A-1338 z 9.06.2016). Ten usytuowany w centrum miejscowości drewniany budynek stanowi zachowany w oryginalnej formie element w układzie przestrzennym miasta i jest ważnym obiektem historii kolejnictwa na ziemiach polskich. Obecnie trwają prace projektowe poprzedzone wstępnymi konsultacjami.

Dużym wyzwaniem są koleje wąskotorowe [21]. Najtrudniejszy problem konserwatorski dotyczy Mławskiej Kolei Dojazdowej, która jest najcenniejszym zabytkiem techniki na północnym Mazowszu [22] (il. 9). Konieczna jest ochrona konserwatorska wpisanego do rejestru zabytków zespołu (torowiska, stacji z urządzeniami stacyjnymi i wyposażeniem w zabytki ruchome) tej jedynej zachowanej na Mazowszu kolei wąskotorowej wybudowanej podczas I wojny światowej. Likwidacja kolejki rozpoczęła się z początkiem lat 80. XX w., a ostatnie odcinki zamknięto dla ruchu pasażerskiego w latach 1986–1988. W latach 90. XX w. wszystkie odcinki kolei relacji Mława–Krasne i Krasne–Maków Mazowiecki były w stanie

substancje i używając tradycyjnych materiałów budowlanych. Forma budynku została zachowana, tak jak i ryzolit na narożnikach elewacji, kształt i rozmieszczenie otworów, a historyczne detale architektoniczne zostały uzupełnione. Na pierwszym piętrze, sala konferencyjna zastąpiła dawną mieszkanicę dla pracowników kolei. Teraz prace w okolicy stacji kolejowej zostały rozpoczęte. Renowacja stacji kolejowej w Sulejówku z lat 1936–1937 (wpis do rejestru zabytków pod A-1338 z 9.06.2016) jest przygotowywana i zatwierdzona. Ten drewniany budynek, położony w centrum miasta, jest elementem zachowanym w oryginalnym układzie przestrzennym miasta i świadczy o historii kolei w Polsce. Obecnie prace projektowe są prowadzone, które zostały poprzedzone konsultacjami.

Wąskotorowa kolej stanowi ogromne wyzwanie [21]. Najtrudniejszy problem konserwatorski dotyczy Mławskiej Kolei Dojazdowej, która jest najcenniejszym zabytkiem techniki w północnej Mazowszu [22] (Fig. 9). Jest konieczne zapewnienie ochrony konserwatorskiej dla obiektu, który jest wpisany do rejestru zabytków (stacja i stacje z obiektami ruchomymi) tego unikalnego wąskotorowego systemu kolejowego zachowanego w Mazowszu, zbudowanego podczas I wojny światowej. Zamknięcie stacji dla pasażerów rozpoczęło się w latach 1986–1988. W latach 90. XX w. wszystkie odcinki linii kolejowych Mława–Krasne i Krasne–Maków Mazowiecki były w stanie satysfakcjonującym. Obecnie – po sprawdzeniu sieci transportowej – konieczne jest przeprowadzenie prac konserwacyjnych na torach, wybranych obiektach i infrastrukturze, aby umożliwić ruch kolejowy. Ostatnio, po sprawdzeniu sieci transportowej Mławskiej Kolei Dojazdowej, obiektów stacji i infrastruktury, które skutkowało koniecznością wykonania prac konserwacyjnych (Fig. 9).

Obecnie działania są podejmowane w celu przygotowania dokumentacji poświęconej zabytkom kolejowym, podobnie jak inne dokumenty Generalnego Konserwatora Zabytków zostały przygotowane [23]. Stanowią one teoretyczną podstawę do dalszych konkretnych działań konserwatorskich w tym zakresie.

Determining the heritage and working out the principles for protecting the modernist architecture in Mazovia

W ostatnich latach istnieje coraz większe zainteresowanie architekturą modernistyczną. Liczne seminaria naukowe i spotkania eksperckie zostały zorganizowane, a wszystkie stowarzyszenia i grupy entuzjastów zabytków historycznych zajmują się tym problemem. Dotyczy to głównie 20th-letnich obiektów w dużych miastach. Jednakże, nie zostały przygotowane programy ochronne, które miałyby chronić liczne budynki z tego czasu, które znajdują się w małych miastach, a które świadczą o rozwoju cywilizacji w tych obszarach. Jest konieczne wyznaczenie architektonicznego dziedzictwa w całym Mazowszu i zaplanowanie działań konserwatorskich w tym zakresie [24]. W ramach omówionych

zadowolającym. Dziś – po kontroli układu komunikacyjnego – konieczne jest przeprowadzenie kompleksowych prac remontowych torowiska, wybranych budynków i infrastruktury, co umożliwi przywrócenie ruchu kolejowego. W ostatnim czasie przeprowadzono kontrolę układu komunikacyjnego Mławskiej Kolei Dojazdowej, budynków stacyjnych i infrastruktury kolejowej, wydając nakazy niezbędnych napraw (il. 9).

Aktualnie podejmowane są prace na rzecz przygotowania dokumentu doktrynalnego poświęconego zabytkom kolejowym, podobnie jak opracowano inne analogiczne dokumenty Generalnego Konserwatora Zabytków [23]. Będzie on stanowił teoretyczną podstawę dalszych konkretnych działań konserwatorskich w tej dziedzinie.

Określenie zasobu i wypracowanie zasad ochrony architektury modernistycznej na Mazowszu

Ostatnie lata to czas ogromnego zainteresowania architekturą modernistyczną. Organizowane są liczne seminaria naukowe i spotkania ekspertów. Także wszystkie liczące się stowarzyszenia i grona miłośników zabytków zajmują się tą problematyką. Dotyczy to głównie budowli XX-wiecznych w wielkich miastach. Nie podjęto jednak programów ochrony licznych budynków z tego okresu znajdujących się w mniejszych ośrodkach, będących dowodami rozwoju cywilizacyjnego tych obszarów. Konieczne jest określenie zasobu architektury modernistycznej na terenie całego Mazowsza i planowa działalność konserwatorska w tej dziedzinie [24]. W omawianym okresie wpłynęło zaledwie kilka wniosków dotyczących remontów XX-wiecznych budynków, z czego aktualnie jest uzgadniany projekt remontu hotelu Zegrze. Prawdopodobnie niewielka liczba wniosków wynika z braku ochrony konserwatorskiej budynków lub zadowalającego ich stanu technicznego.

Najważniejszą uzgodnioną realizacją dotyczącą architektury modernistycznej był remont domu Hansenów w Szuminie (gm. Łochów) zbudowanego w latach 1968–1970 [25], a zaprojektowanego przez Zofię i Oskara Hansenów (il. 10). Został on wpisany do rejestru zabytków (nr A-1441 z 15.10.2018) Budynek ten wraz z ogrodem jest zachowany w niezmienionej formie. Ma indywidualny wyraz architektoniczny oraz wiele wartościowych rozwiązań kompozycyjnych, materiałowych i funkcjonalnych. Dom Hansenów w Szuminie jest jedynym polskim budynkiem wpisanym na listę Iconic Houses Network, stanowiącą elitarny zbiór obejmujący ponad 100 domów na całym świecie zaprojektowanych przez najwybitniejszych architektów m.in. Antonio Gaudiego, Franka Lloyda Wrighta, Adolfa Loosa czy Miesa van der Rohe. Obecnie przygotowywana jest kompleksowa dokumentacja prac remontowych tego budynku.

Uzgodniono remonty, przebudowy i rozbudowy budynków: przy ul. Paderewskiego 22 w Nowym Dworze Mazowieckim (wpisanego do rejestru zabytków w związku z przebudową na bibliotekę publiczną), domu przy ul. 3. Maja 26 w Piasecznie i budynku przy ul. Prądyńskiego 165 w Nowym Dworze Mazowieckim (poz. 6.08.2019), a także hotelu przy ul. Radziwiłłowskiej 2

Il. 10. Szumin, dom Hansenów
(proj. O. Hansen, 1968)

(fot. M. Starczewski, 2019, ze zbiorów MWKZ)

Fig. 10. Szumin, Łochów commune, the Hansen family house
(designed by O. Hansen, 1968)

(photo by M. Starczewski, 2019, from the MWKZ collection)

period only a few applications were received regarding the renovation of the 20th-century buildings, of which the renovation project for the Zegrze Hotel is currently waiting for approval. The small number of applications may be the result of the lack of conservation protection or the satisfactory state of preservation of the buildings.

The most important agreed-on realisation concerning modernist architecture was the renovation of the Hansen family house in Szumin (Łochów commune) built in the years 1968–1970 [25] and designed by Zofia and Oskar Hansen (Fig. 10). It was included in the heritage register (no. A-1441 from 15.10.2018). The building with the surrounding garden has been preserved in an unchanged form. It has an individual architectural expression and many valuable composition, material and functional solutions. The Hanse House in Szumin is the only Polish building listed in the Iconic Houses Network, which constitutes an elite collection comprising over 100 houses worldwide designed by the most eminent architects such as Antonio Gaudi, Frank Lloyd Wright, Adolf Loos and Mies van der Rohe. Currently, a comprehensive documentation of the renovation work in this building is being prepared.

Renovations, alterations and extensions have been agreed upon for the following buildings: 22 Paderewskiego Street in Nowy Dwór Mazowiecki (entered in the heritage register because of its conversion into a public library); the house at no. 26, 3 Maja Street in Piaseczno; the building at 165 Prądyńskiego Street in Nowy Dwór Mazowiecki (pos. 6.08.2019); as well as the hotel at 2 Radziwiłłowska Street in Zegrze. The building of the former Power Plant in Ostrowia Mazowiecka has also been renovated.

Many objects have been included in the heritage register. The most important entry referred to Dom Turysty (Tourist House) in Płock designed by Marek Leykam in the years 1957–1962. It is one of the most outstanding

w Zegrzu. Wyremontowano też budynek dawnej Elektrowni w Ostrowi Mazowieckiej.

Wiele obiektów zostało wpisanych do rejestru zabytków. Najważniejszy wpis obejmował gmach Domu Turysty w Płocku projektu Marka Leykama z lat 1957–1962. Jest to jeden z najwybitniejszych przykładów powojennej architektury modernistycznej. W Mławie do rejestru zabytków wpisano budynek Państwowego Domu Towarowego przy ul. Bolesława Chrobrego 7 (1958–1963). W Przasnyszu wpisano do rejestru zabytków budynek dawnego Domu Sportowego (obecnie Miejski Dom Kultury) oraz zlecono wykonanie karty Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków (WEZ) dla tego obiektu. Zlecono też wykonanie karty WEZ dla Gimnazjum Męskiego im. Króla Stanisława Leszczyńskiego (obecnie I LO) w Ostrołęce i opracowanie karty ewidencyjnej dla budynku biurowego w zespole byłej Fabryki Przędzy i Tkanin Sztucznych Chodaków S.A. w Sochaczewie. W Radomiu wpisano do rejestru zabytków budynek przy ul. Niedziałkowskiego 24 (nr rej. A-1442 z 14.07.2017), a w Pionkach kasyno urzędnicze przy ul. Zakładowej 5 (nr rej. A-1490). Wydano też zalecenia konserwatorskie dla budynków w Radomiu przy ul. Niedziałkowskiego 24 (z 1.12.2017) i przy ul. Mickiewicza. Wytyczne konserwatorskie wydano też do projektu zmiany sposobu użytkowania budynku dawnego laboratorium Państwowej Wytwórni Prochu przy ul. Zakładowej w Pionkach na budynek hotelowo-konferencyjny z częścią biurową i z pokojami noclegowymi dla pracowników zakładu (postanowienie nr 120/DR/19 z 31.05.2019). Nie wydawano pozwoleń na ocieplenie budynków modernistycznych warstwą styropianu. Najważniejszym elementem polityki konserwatorskiej dla budynków modernistycznych były wpisy do rejestru zabytków, wykonywanie kart ewidencyjnych i ochrona substancji zabytkowej remontowanych budynków.

Elementem, który stymulował i ukierunkował działania konserwatorskie, były wydawane kolejne listy Generalnego Konserwatora Zabytków prof. Magdaleny Gawin. Dotyczyły one m.in. architektury modernistycznej i zasad ich ochrony [23]. Powstrzymało to rozbiórkę wielu budowli modernistycznych, co było konsekwencją niewpisywania ich do rejestru zabytków.

Przeprowadzono też wiele działań promocyjnych. Wydano pracę poświęconą międzywojennym zabytkom Mazowsza, co jest pierwszą publikacją tego typu [26]. Stanowi ona kontynuację wcześniej wysuwanych postulatów dotyczących określenia zasobu i waloryzacji architektury z 1. połowy XX w. [27], ale i z późniejszego okresu [24].

Podsumowanie

Zaprezentowane działania dotyczą największego polskiego województwa o bardzo dużej liczbie zabytków. Wskazują one na konieczność zaplanowania polityki konserwatorskiej i konsekwentnego jej wprowadzania, co mimo trudności prawnych i organizacyjnych jest z powodzeniem od kilku lat realizowane. Wskazują one na rosnące zainteresowanie regionem, który dotychczas pozostawał w cieniu Warszawy. Przejawem tego zainteresowania są coraz liczniejsze publikacje poświęcone nie

examples of post-war modernist architecture. In Mława the building of the Department Store at 7 Bolesława Chrobrego Street (1958–1963) was entered in the heritage register. In Przasnysz the building of the former House of Sports (currently the Town Culture Centre) was entered in the heritage register, and a record card of the Voivodeship Heritage Register (WEZ) was commissioned for the object. A WEZ record card was also commissioned for the King Stanisław Leszczyński All-Boys School (nowadays secondary school I LO) in Ostrołęka, as well as preparing a Monument Record Card for the office building in the complex of the former Yarn and Textile Factory Chodaków S.A. in Sochaczew. In Radom the building at 24 Niedziałkowskiego Street (reg. no. A-1442 from 14.07.2017) was entered in the heritage register, as well as the clerks' casino at 5 Zakładowa Street (reg. no. A-1490) in Pionki. Conservation guidelines were issued for the buildings at 24 Niedziałkowskiego Street (from 1.12.2017) and in Mickiewicza Street in Radom. Conservation guidelines were also issued for the project to convert of the former laboratory of the Gunpowder Factory in Zakładowa Street in Pionki into a hotel-conference building with an office section and accommodation for the employees (ordinance no. 120/DR/19 from 31.05.2019). No permits were given to insulate modernist buildings with layers of Styrofoam. The crucial elements of the conservation policy for modernist buildings were entries in the heritage register, preparing Monument Record Cards and protecting the historical substance of the renovated buildings.

The factors that stimulated and directed conservation activity were subsequently issued letters of the General Heritage Conservator, Professor Magdalena Gawin. They referred to, e.g., modernist architecture and the principles of its protection [23]. It prevented the demolition of many modernist buildings, which otherwise would have been an inevitable consequence due to the fact of their not being entered in the heritage register.

Numerous popularising activities were also undertaken. The work devoted to the inter-war monuments in Mazovia has been published, which is the first publication of this type [26]. It is a continuation of the demands that have been put forward before, and which concern determining the heritage and evaluating the architecture from the 1st half of the 20th century [27], but also from the later period [24].

Summary

The presented activities refer to the largest Polish voivodeship with an impressive number of monuments. They indicate the necessity to plan the conservation policy and to implement it consistently, which has been successfully realised for several years despite legal and organisational difficulties. They also show a growing interest in the region which was previously overshadowed by Warsaw. This interest has been manifested in an increasing number of publications devoted not only monuments [28], but also to the intangible heritage of the region [29], as well as neglected and forgotten monuments [30] which should be carefully preserved.

Il. 11. Przykładowe prace z dotacji MWKZ – Pułtusk, dzwonnica przy kolegiacie (1507 i 1786–1787), stan po pracach konserwatorskich (fot. W. Gołębiwska, 2019, ze zbiorów MWKZ)

Fig. 11. Sample works from the MWKZ donation – Pułtusk, the bell tower by the collegiate church (1507 and 1786–1787), state after conservation work (photo by W. Gołębiwska, 2019, from the MWKZ collection)

Il. 12. Przystań, dwór (XVIII w.), stan po pracach konserwatorskich (fot. A. Sagała-Sadowska, 2019, ze zbiorów MWKZ)

Fig. 12. Przystań, manor house (18th century), state after conservation work (photo by A. Sagała-Sadowska, 2019, from the MWKZ collection)

tylko zabytkom [28], ale i niematerialnemu dziedzictwu tego regionu [29] oraz zaniedbanym i zapomnianym zabytkom [30], które powinny być pieczołowicie chronione.

Na Mazowszu w ostatnich latach zastosowano w praktyce wszystkie najnowsze dokumenty konserwatorskie [23] oraz uchwalane karty i inne opracowania [31], [32]. Skutecznie udało się zintensyfikować ochronę mazowieckiego dziedzictwa i podjąć nowe inicjatywy, które przedstawiono (il. 11, 12).

In recent years, all the latest conservation documents [23], charters and other studies [31], [32] have been implemented in practice in Mazovia. Protection of the Mazovia heritage has been successfully intensified, and the new initiatives presented here have been undertaken (Figs. 11, 12).

Translated by
Violetta Marzec

Bibliografia/References

- [1] *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C)*, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2017.
- [2] *Polski almanach uzdrowisk*, Polskie Towarzystwo Balneologiczne, Kraków 1931.
- [3] *Zdrojowiska i uzdrowiska polskie*, „Przewodnik ilustrowany na rok 1927”, R. 3, Warszawa 1927.
- [4] *Po kolei. Przewodnik podwarszawski*, Bęc Zmiana, Warszawa 2018.
- [5] *Uzdrowiska polskie. Informator*, Centralny Ośrodek Informacji Uzdrowskiej, Warszawa 1973.
- [6] Duda-Gromada K., *Ewolucja ładu przestrzennego w uzdrowisku Konstancin-Jeziorna*, [w:] *Architektura kurortowa. Ogólnopolska konferencja, 24–25 kwietnia 2009, Polczyn Zdrój*, Towarzystwo Wspierania Rozwoju Pomorza Zachodniego Szczecin-Expo, Szczecin 2009, 309–320.
- [7] Węclawicz-Bilska E., *Zdrojowiska w strefie wpływu dużego miasta i aglomeracji. Zagadnienia programowo-przestrzenne*, Politechnika Krakowska, Kraków 1998.
- [8] Lewicki J., *Problematyka ochrony i zachowania międzywojennej architektury uzdrowskiej*, [w:] *Architektura kurortowa. Ogólnopolska konferencja, 24–25 kwietnia 2009, Polczyn Zdrój*, Towarzystwo Wspierania Rozwoju Pomorza Zachodniego Szczecin-Expo, Szczecin 2009, 187–205.
- [9] Lewandowski R., *Droga Żelazna Nadwiślańska 1877–2007*, Józefów 2007.
- [10] Lewandowski R., *Twórcy stylu świdermajer*, Józefów 2012.
- [11] Szałygin J., *Drewniana architektura okolic Otwocka*, „Mazowsze” 1994, R. 5, nr 2, 31–38.
- [12] Popławska-Bukała E., *Uzdrowisko Abrama Gurewicza w Otwocku*, „Mazowsze” 1994, R. 5, nr 2, 39–42.
- [13] Wiśniewski J.A., *Kościół drewniany Mazowsza. Przewodnik*, Oficyna Wydawnicza Rewasz, Pruszków 2016.
- [14] Wiśniewski J.A., *Kościół drewniany Mazowsza, cz. 1, Dawne województwo mazowieckie*, Oficyna Wydawnicza Rewasz, Pruszków 1998.
- [15] Krajewski A., Mączyński D., *Drewniane kościoły Mazowsza – wyzwanie dla badaczy i konserwatorów*, [w:] W. Brzeziński, M. Sołtysiak, A. Stawarz (red.), *Dziedzictwo kulturowe Mazowsza*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 2001, 67–79.
- [16] Karwowski M., *Opuszczone kościoły drewniane na Mazowszu. Diagnoza stanu zachowania i propozycje działań konserwatorskich*, praca magisterska, UKSW, Warszawa 2019.
- [17] Lewicki J., *Ochrona i konserwacja ruin – przemiany metod na przykładzie Mazowsza*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” 2018, nr 6, 117–135.
- [18] Wystawa *Zamki Mazowsza* opracowana przez Polski Komitet ICOMOS, Warszawa 2019.
- [19] Oleńczak P., *Twierdza Modlin. Przewodnik historyczny*, Wydawnictwo Rajd, Warszawa 2016.
- [20] Trammer K., *Ostre cięcie. Jak niszczone polską kolej*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2019.
- [21] Pustoła-Kozłowska E., *Chrońmy koleje wąskotorowe*, „Mazowsze” 1996, R. 7, nr 1, 72–75.
- [22] Januszewski S., *Opinia o walorach zabytkowych i potrzebie ochrony Mławskiej Kolei Dojazdowej w kontekście propozycji jej adaptacji do nowych celów*, Fundacja Otwartego Muzeum Techniki, Wrocław 2015 [mpis].

- [23] Listy Generalnego Konserwatora Zabytków, <https://www.mwzkz.pl/wytyczne-gkz> [accessed: 20.01.2020].
- [24] Lewicki J., *Ocena wartości zabytków epoki modernizmu. Przeszłość, teraźniejszość i przyszłość*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2017, nr 49, 38–50.
- [25] Springer F., *Zaczyn. O Zofii i Oskarze Hansenach*, Wydawnictwo Karakter, Warszawa 2013.
- [26] *Sto zabytków na stulecie odzyskania niepodległości przez Polskę*, J. Lewicki (red.), MWKZ, Warszawa 2018.
- [27] Lewicki J., *Ocena wartości zabytków epoki modernizmu z 1 poł. XX wieku. Propozycja metody klasyfikacji*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” 2017, nr 3, 107–123.
- [28] Herz L., *Podróże po Mazowszu*, Iskry, Warszawa 2016.
- [29] Herz L., *Klangor i fanfary. Opowieści z Mazowsza*, Iskry, Warszawa 2012.
- [30] *Zapomniane miejsca Mazowsza. Przewodnik*, Wydawnictwo Ciekawe Miejsca, Warszawa 2014.
- [31] NID, https://www.nid.pl/pl/Dla_specjalistow/Standardy/Dokumenty_doktrynalne/ [accessed: 10.05.2019].
- [32] ICOMOS, <http://icomos-poland.org/pl/dokumenty-doktrynalne.html> [accessed: 10.05.2019].

Streszczenie

W tekście przedstawiono działania konserwatorskie na Mazowszu. Omówiono prace podejmowane przy najważniejszych grupach zabytków: zabudowie miejscowości uzdrowiskowych, architekturze drewnianej, militarnej, kolejowej. Przedstawiono także działania na rzecz ochrony i promocji architektury średniowiecznej i nowożytnej i prace podejmowane w kierunku określenia zasobu i wypracowania zasad ochrony architektury modernistycznej. Wskazano, że mimo narzuconych prawnie ograniczeń wojewódzki konserwator zabytków może być aktywnym uczestnikiem systemu ochrony zabytków oraz wykonawcą polityki państwa dotyczącym narodowego dziedzictwa. Może też bardzo sprawnie łączyć zrównoważony rozwój z ochroną konserwatorską oraz z przystosowaniem ich do zmieniających się potrzeb życia.

Słowa kluczowe: zabytki, Mazowsze, wojewódzki urząd konserwatorski, Warszawa

Abstract

This paper presents conservation activities in Mazovia. It describes the work carried out in the most important groups of monuments including timber, military and railway architecture and medieval and modernist architecture. It presents the activities undertaken to protect and popularise medieval and modern architecture, and the work conducted to determine the heritage and work out the principles for protecting the modernist architecture. It was pointed out that, despite the legally imposed restrictions, the Voivodeship Heritage Conservator can be an active participant in the monument protection system, as well as the executor of the state policy regarding national heritage. This person can also effectively combine sustainable development with conservation protection and adapt these to changing needs.

Key words: historical monuments, Mazovia, Voivodeship Heritage Protection Office, Warsaw